

УДК 316.344.24:316.647.8

Стигматизація професій як прояв кризової свідомості українців

Кравченко Галина Миколаївна - аспірант кафедри прикладної соціології, соціологічний факультет, Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна

Публікація присвячена стигматизуючій складовій кризових процесів в Україні. У статті представлено авторське розуміння суті стигматизації як показника кризової свідомості. Свою позицію автор закріплює результатами дослідження, проведеного методом глибинних інтерв'ю. Автор виділяє причини стигматизації професій в умовах кризи: внаслідок появи в професійній діяльності негативних аспектів з погляду учасників взаємодії та внаслідок об'єктивних чинників, залежних безпосередньо від кризи, як-то ухилення від сплати податків, хабарі та ін.

Ключові слова: криза, кризисна свідомість, стигматизація, стигма.

Публикация посвящена описанию стигматизирующей составляющей кризисных процессов в Украине. В статье представлено авторское понимание сущности стигматизации как показателя кризисного сознания. Свою позицию автор закрепляет результатами исследования проведенного методом глубинных интервью. Автор выделяет основные факторы стигматизации профессий в условиях кризиса: как следствие появления в профессиональной деятельности негативных аспектов с точки зрения участников взаимодействия и как следствие объективных факторов, зависящих непосредственно от кризисного состояния экономики страны, такие как уклонение от налогов, взятки и т.п.

Ключевые слова: кризис, кризисное сознание, стигматизация, стигма.

The publication is devoted to stigmatization constituent of crisis processes in Ukraine. The author introduces own understanding of stigmatization essence as crisis consciousnesses index. The author position based on the research results by the method of deep interviews. There are discusses the principal reasons of professions stigmatization in the conditions of crisis: negative aspects of professional activity and objective factors depend of crisis, such as tax evasion, graft, etc.

Key words: crisis, crisis awareness, stigmatization, stigma.

Сьогодні Україна знаходиться в ситуації, коли більшість населення сприймають суспільний стан як кризовий. Ознаками кризи, що переживається українським суспільством, є відсутність змін, тривожність і напруженість за умов тривалої невирішеності соціально значущих проблем, розкол у системі влади, відчутний економічний спад, негативне сприйняття реальності. Заголовки газет, інтернет-видань, провідних журналів та, навіть, ролики «кризової» реклами стали буденним явищем. Інформаційне поле сповнене якщо не негативно-панічною, то негативно-критичною «кризовою» інформацією [1]. В епоху глобального інформаційного поля подібні «страхи» розповсюджуються із надзвичайною швидкістю. Сприяє цьому також і те, що в реальному житті люди спостерігають конкретні підтвердження того, про що вони одержують інформацію зі ЗМІ: скорочення зарплат; звільнення з роботи (власне або члена сім'ї, родича, знайомого); постійне мерехтіння курсового маятника; інфляція і подорожчання товарів на полицях магазинів. Тобто сегментні підтвердження інформації про «всеохоплюючу кризу» пересічні громадяни отримують, базуючись на власному досвіді, але уявлення про масштаби кризових явищ у свідомості індивіда формують виключно медіа. За рахунок перенесення на суспільні настрої «негативних» медіа-меседжів в контексті кризового дискурсу у масовій свідомості формується відчуття безнадійності та негатиї аніяких можливостей суспільних перетворень. Все це закріплюється у соціальних стереотипах та потім реалізується у повсякденних практиках.

Подібне явище негативного сприйняття - формування упередженого погляду за рахунок часткової або повної дискредитації учасників соціальної взаємодії - в західній соціології отримало назву стигматизація [див. 2; 3]. Автор детально розглядав вже цей феномен в контексті формування негативного образу професій [4;5;6].

Мета цієї статті – описати стигматизацію професійних стереотипів як проявлення кризової свідомості українців.

Масова свідомість пов'язана з діяльністю масових спільнот та відображає різноманітні аспекти життя суспільства, що викликають інтерес великих груп людей. Установки масової свідомості є набором емоційно-образних думок про реальність і конкретно-практичних моделей поведінки, що представлені у конкретно-ситуативних програмах діяльності, буденних життєвських установках та рецептах і картині світу в цілому, заснованої на даних, що виходять за рамки безпосереднього досвіду і наданих пануючою в даній культурі системою цінностей, культурною традицією, а також різними спеціалізованими областями знань. Всі ці елементи масової свідомості акумульовані в соціальних стереотипах, які і репрезентують реальність в контексті ситуації, яку наразі можна охарактеризувати як кризову.

Криза виявляється: по-перше, у відсутності успіхів у процесі діяльності; по-друге, у некерованості соціальної системи; по-третє, у регресії до більш ранніх форм існування системи, коли люди починають

керуватися достатньо примітивними засобами для досягнення цілей [7]. Труднощі визначення цих процесів полягають у тому, що кризове суспільство функціонує за різними парадигмами. Саме тому кожен соціальний актор дотримується власної думки у сприйнятті суспільно значущих подій та процесів, інтерпретуючи по-своєму механізми та продукти соціального сприйняття різних соціальних груп.

Криза - це перервність у функціонуванні соціальної системи з позитивними або негативними для неї наслідками. *Такий період* у функціонуванні соціальної системи з позитивними або негативними для неї наслідками вимагає від учасників суспільного процесу використання нових тактик пристосування до кризового контексту взаємодії. Іноді це конструктивна позиція, коли індивід активно творчо підходить до вирішення нових проблем, в такому напрямку суспільство продукує нові більш ефективні стратегії. Деструктивна позиція формується під впливом проблем різного характеру: негативні емоції (страх, тривога, стрес), психічні стани (напруження, втома, тривожне очікування, хвилювання, дратівливість), особливості поведінки (невдачі, помилки, конфлікти), результати трудової діяльності (низька продуктивність, брак, аварії), соціально-економічні проблеми (безробіття, низька якість життя, інфляція, проблема еміграції), духовні (руйнація традиційних соціокультурних форм та інститутів, проблема ідентичності, відчуження) [8].

Розглянемо негативні чинники впливу кризи на суспільну систему, що сконцентровані в стигматизованих стереотипах, які відображаються у кризовій свідомості сучасного українця. Для *кризової свідомості* характерна розгубленість, нестійкість орієнтації, відчуття втрати опори; вона погано керована, панічна, схильна до агресії, через обмеженість уявлень про майбутнє вона не здатна проектувати життєву стратегію в далеке майбутнє, прихильна звинувачувати у власних бідах когось іншого (наприклад, владу, політиків та ін.).

Зупиняючись на негативних аспектах кризової свідомості, підкреслимо, що в умовах кризи система не може розвиватися далі; вичерпавши ресурси і сенс існування, вона натрапляє на опір ззовні, усвідомлює зовнішню межу еволюції. Розхитуючи стереотипи соціального сприйняття та соціальної поведінки, криза дає можливість у нових умовах формувати нові правила, *нову концепцію діяльності*. Те, що в старих умовах сприймалося як протизаконне, аномалія, в новій ситуації може стати нормою [7].

У даному контексті необхідно виділити принципові особливості стигматизації як фактора кризової свідомості. Саме стигми¹ акумулюють в собі весь комплекс негативного відношення до об'єкту. Завдяки такій специфічній інформативній функції, вони виступають корисним інструментом вивчення суспільних процесів.

Звернемося до результатів дослідження, проведеного автором у серпні 2009 р. методом глибинних інтерв'ю, предметом якого були стигматизовані професійні стереотипи. Респонденти обиралися з двох міст України – малого та великого, з одно- та різноманітним ринками праці (n = 80). Також для проведення інтерв'ю за квотою обиралися люди двох поколінь – типово опозиційно налаштовані – покоління «дітей» та покоління «батьків». Задачами дослідження виступали аналіз факторів стигматизації та ідеалізації професій, виявлення індикаторів та показників їх престижності та стигматизованості, конструювання моделі комунікативного механізму стигматизації (на прикладі професії).

У ході аналізу отриманих даних ми помітили постійне прив'язування респондентами падіння статусу деяких професій до стану кризи в Україні. Аналіз цього явища не входив до задач дослідження, але ми вирішили проаналізувати цю проблему, спостерігаючи у ньому ознаки важливого соціального феномену, що пояснює дещо зростаючу динаміку негативної суспільної думки.

Глибинні інтерв'ю показали, що респонденти пояснюють упереджене, негативне ставлення до деяких навіть престижних професій, в числі інших причин, кризовою ситуацією, що склалася в українському суспільстві. Таким чином, стигматизацію професійних стереотипів можна інтерпретувати як суб'єктивний прояв кризової свідомості українців.

Найважливіше спостереження у ситуації стигматизації професій у контексті українських реалій – це те, що даний процес поширюється серед об'єктивно престижних сфер діяльності (юристи та робітники правозахисних структур, банківської сфери, економісти та ін.). Характерно, що подібні думки висловлюють респонденти покоління «батьків» (48-52 років), а для «покоління дітей» (18-22 років) феномен кризи існує, скоріше не як привід оцінити функціональну корисність тієї чи іншої професії, а як поштовх до пошуку нових можливостей, що цілком зрозуміло, бо в молодих більше шансів у контексті кризи змінити професійну орієнтацію.

Доведемо свою думку за допомогою декількох прикладів. Юристи та силові структури (СБУ, міліція, податкова міліція та подібні) хоча й визнаються за престижну професію, але оцінюються як ті, що за умов кризи часто виходять за рамки своїх повноважень. «...юристи регулюють отношения и нередко

¹Стигма, за Ірвіном Гофманом, соціологом який вперше визначив дане поняття у соціологічному контексті – це позначка, якість, риса характеру, фізична чи соціальна ознака, що видає якість ганебну властивість індивіда, формує упереджене сприйняття останнього [2]. Саме упереджене відношення до учасників соціальної взаємодії стає фундаментом стереотипного сприйняття, в наслідок чого можемо визначити стигму як ознаку негативних стереотипів. Стигматизація як комунікативний механізм та специфічний механізм соціального сприйняття – це складна система трансляції негативної інформації за допомогою різних засобів, на різних комунікативних рівнях, що будується з переліку послідовно задіяних пізнавальних операцій та інших психологічних процесів, комунікативних технологій [5].

определяют правомерность поведения и действий, но с другой стороны они только часть общества, которое их выделило для этого. Общество само может себя урегулировать, но для этого, конечно же, нужны условия - не период кризиса и не наше сегодняшнее состояние экономики и политической жизни. Поэтому сейчас они выполняют свои специфические функции, которые на себя забрали, расширили свои полномочия за пределы своей специальности - это все равно два основания: первое - они лезут за рамки своей деятельности - сами, а с другой стороны, и жизнь нашего общества на них набрасывает неспецифические функции» (В.В., 49 років, судмедексперт)².

Економісти-аналітики стигматизуються напряму через саму кризу, бо були не здатні її вчасно прогнозувати. «Я не вижу от их деятельности результатов. Вот, наш пресловутый кризис, который нагнетался по всему миру для Украины, не смотря на обилие экономистов-аналитиков стал сюрпризом.» (В.В., 48 років, менеджер персоналу). Треба зауважити, що ставлення до цієї професії значно змінилося в контексті заяви міністра освіти про надлишок економістів та юристів на сучасному ринку праці України [9]. Подібні заяви від авторитетних високопосадовців можуть рефреном з'являтися в мас-медіа, та потім знаходити своє відлуння у суспільні думці. «У нас в стране они [економісти] очень не компетентны, и прогнозы их вообще порой не оправдываются. Наверно, они и не умеют. В связи с кризисом. Во всем мире он давно прогнозируем, меры предпринимались. У нас об этом и говорить стали позже, и все прогнозы, которые давались позже. Опять-таки о курсе евро, не оправдывается вообще ничего, практически. После перестройки была уважаемая до какого-то времени, еще 10 лет назад - да, а сейчас перепроизводство их получилось и во-вторых, массовая их некомпетентность, неустроенность, она стала просто обычной.» (Т.С., 51 рік, кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник).

Робота у банківській сфері та будівництві у більшості інтерв'ю визнаються престижними, але у зв'язку з кризою переходять до ряду професій, значущість яких «дещо перебільшується». «По телевизору слышал, говорили 'кризис в строительной и банковской сфере', потому что здесь остались большие вливания и инвестиции, а отдачи - нет. Даже мой сын, который в принципе новостями не интересуется, то сказал: 'Пап, это, по-моему, и тебя коснулось'». (К.Э., 49 років, начальник відділу капітального будівництва Банку СЕБ). «Работа строителей сегодня зависит, во-первых, от погодных условий, во-вторых, от экономического кризиса - стройка стала.» (А.П., 49 років, прибиральниця). У зв'язку з кризою виявляється загроза опинитися у ситуації, коли більшість спеціалістів перекваліфікуються, а ті що остануться в більшості, надаючи неякісні послуги, посилюватимуть негативне сприйняття професіоналів з цієї сфери. «В свое время, в начале 90х мы уже пережили кризис в строительстве, когда остановились все стройки. Все строители оказались на улице, и мы потеряли очень много строителей как класс профессионалов. А сейчас посмотрите, кто на стройке работает - одни пацаны. А что пацаны умеют? В то же время, тогда мы потеряли школу ПТУ, где их собственноручно обучали. А их учили. Сейчас этой системы нет - она разрушена. Т.е. пацаны выходят после школы - куда им деваться? На институт у них нет денег, потому что практически платное все обучение, вот. Дальше армия и кому он здесь нужен? И остается идти на стройку <....> А тех рабочих профессионалов их вообще не осталось и вот эта молодежь она сейчас не умеет работать.» (К.Э., 49 років, начальник відділу капітального будівництва Банку СЕБ). Подібні припущення можна чути і про співробітників банків. «Вот работа в банке - в тепле, в чистоте, клиентура культурная, общение с людьми, образованными, культурными, по сравнению с учителем работа спокойнее. Хотя в последнее время, думаю и им не сладко в связи с вот этим кризисом.» (О.В., 48 років, вчителька молодших класів). Робота у банківській сфері переходить у розряд ризикових: «...деньги, прогореть можно. Кризис и хоп тебе, много зависит от государства, от мировой экономики» (А.П., 49 років, прибиральниця).

Останній приклад стосовно українських бізнесменів та підприємців, яких через заздрість не завжди полюбляли, тепер вони засуджувані і як «користолюбці» і як ті, що через кризу не виплачують податки «Проблема одна - проблема государственная, в связи с кризисом непосредственно, жизненный уровень значительно падает, естественно и покупательная способность и запросы снижаются, и соответственно возможности наших бизнесменов. Это все сказывается. Цены растут» (Т.І., 50 років, вчитель історії) «Мне один участник рассказал такую ситуацию. Говорит, у меня действительно кризис и я, говорит, несколько месяцев выплатил своим минималку.» (Т.Л., 48 років, спеціаліст Управління праці та соціального захисту).

Зауважимо, що означені професії стигматизуються в контексті кризи, але за різних причин:

- внаслідок кризи характер та якісні атрибути професії дещо змінюються в негативний бік,

- більша частина професій стигматизується через кризу, тобто внаслідок дії об'єктивних факторів, що знижують можливості професіоналів у даній сфері надавати населенню свої послуги, через зниження попиту або відсутність необхідної сировини. Люди роблять висновок, що останні в такому випадку, з часом, якщо ситуація не зміниться, втрачатимуть свій статус високооплачуваної роботи.

² Тут та далі цитати з інтерв'ю надаватимуться мовою оригіналу. Кожна цитата супроводжується ініціалами респондента, його професією та віком.

Висновки. Стигматизація масової свідомості відбувається як наповнення останньої негативно таврованими стереотипами. Відображаючи реальну поліфонію соціальної практики, масова свідомість актуалізується виконанням стигматизованого сприйняття реальності.

Стигматизація соціальних інститутів в обличчі їх референтів – представників професій, що ототожнюються з даною підсистемою, породжує соціальне відчуження, яке деструктивно впливає на процеси консолідації та солідаризації суспільства, поглиблює суспільну кризу.

Ознаки стигматизації суспільної свідомості в контексті кризи:

- ЗМІ переповнені негативними меседжами ;
- суспільні проблеми легко списуються на економічну кризу, за рахунок якої “виправдовується” бездіяльність та непрофесіоналізм людей у вирішенні суспільних задач та власних проблем;
- стигматизація провокує викривлення професійних ідентичностей;
- взаємодія з представниками стигматизованих професій (такі як прибиральниці, водії громадського транспорту або продавці на ринку) формує постійний дискомфорт у повсякденних практиках (наприклад, конфлікти в громадському транспорті), що може виступати фактором соціального напруження.

Література:

1. Луценко А. Кризовий апокаліпсис суспільної свідомості. Чи є вихід? [Електронний ресурс] \ Анатолій Луценко 11.03.2010 – Режим доступу: <http://blogs.pravda.com.ua/authors/alutsenko/49b8d897892df/>.
2. Goffman E. Stigma: notes on the management of spoiled identity. \ Ervin Goffman. - Inglewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1964. -148 p.
3. Allen C., Powell R., Casey R., Coward S. «Ordinary, the Same as Anywhere Else»: Notes on the management of spoiled identity in “marginal” middle-class neighborhoods // Sociology. – L., 2007. – Vol.41, N 2. – P.239-258.
4. Свистунова Г. М. «Стигмовані ідентичності: можливості соціологічного аналізу» / Свистунова Галина Миколаївна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. - 2003. - С.592-595.
5. Кравченкова Г.Н. Стигматизація в контексте сучасних теорій комунікації (обзор зарубежных теорий). / Кравченкова Галина Миколаївна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. Т.1. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. - 2009. - С.194-199.
6. Кравченкова Г.Н. Анализ коммуникативного механизма стигматизации (на примере профессий) / Кравченкова Галина Миколаївна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. Т.1. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. - 2009. - С.283-289.
7. Подольська Є.А. Кризова свідомість: категоріальний аналіз та проблемне поле. / Подольська Єлизавета Ананіївна // Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства: Збірник наукових праць. У 2-х т. Т.1. – Харків: Видавничий центр Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна. - 2009. - С.28-31.
8. Сидоренко С.В. Людина в умовах кривого буття / Сидоренко Сергій Володимирович // Гуманітарний вісник ЗДІА. – 2009. – Вип. № 36. – С. 232-239.
9. Панченков А. Навчить мене чогось, щоби більше не вчитися [Електронний ресурс] / А. Панченков / Дата публікації: 10.07.2008 – Режим доступу: <http://osvita.ua/vnz/career/1066>

© Г. М. Кравченкова, 2010